

SZEMÉLYISÉG ÉS ERKÖLCS

A marxi etika lényegét az a tétel fejezi ki a legjobban, hogy a szocializmus nem kenyérgkérdés, hanem az emberi méltóság ügye. Ebből a tételből azonban csak az elmúlt évek során született lényegi alapvonalakat felvázoló tudomány, s így a teljesebb kimunkálás még várat magára.

Az etika ma már túllépte a közvetlen társadalmi gyakorlat eszközeinek szerepét, s mint a bölcelet fontos része mind nagyobb figyelmet kap. Meglepő azonban, hogy a lélektan, melynek tárgyköréhez az erkölcsstan természetszerűen kapcsolódik, alig járult hozzá a kérdés ontológiai és részletező-értékelő tanulmányozásához. A szociológiai, politológiai, történettudományi és társadalomlélektani utalások és hivatkozások sürgető igényei azonban odahatottak, hogy a személyiséglélektan és erkölcsstan az utóbbi években gyors fejlődésnek indult a szocialista országokban.

Arcképvázlat a személyiségről

A személyiség azon fogalmak közé tartozik, amelyeket a köznapi szóhasználat eleve ismertnek tekint, de amelynél B. Inhelder és J. Piaget szerint „nincsen rosszabbul meghatározott fogalom az egyébként is nehezen egyeztethető pszichológiai szótárban.“ E kényszerű helyzet paradox voltát csak még nyomatékosítják az olyan megállapítások, hogy „ezen egyet nem értés ellenére a pszichikum megértése mégiscsak a személyiség megértésével történhet“, illetve „a létezés síkján minden adott szakaszban a személyiség a kiindulópont“.

Bár minden eddigi meghatározás csak megközelítő pontosságú, ismeretelméleti és gyakorlati szempontból az a változat tűnik a legmegfelelőbbnek, amely szerint a személyiség egyedi tulajdonságok sajátos szervezetszerű egysége, s olyan érző-mozgási, vegetatív és lelki-szellemi jegyek összességéből áll, amelyek a szervezet érése és fejlődése, valamint a környezeti tényezők kölcsönhatásaként jönnek létre. Paul Popescu-Neveanu meghatározása lényegre világító: „a személyiségben elsősorban is az jut kifejezésre, ami a lelki életben jellemzően egyedi“. Ehhez még annyit kell hozzátenni, hogy vannak a személyiségben öröklött, jól rögzült, közös és változatlan alapjegyek is, amelyek kívül esnek ezen az egycsiségen.

Szervi és pszichofiziológiai alapját illetően, ismeretes egyes közepagyi és agykérgi területeknek az elemi magatartási folyamatokban játszott szerepe, a veleszületett és feltételes reflexrendszerek egymás fölé épülő rendszere, az ún. dinamikus sztereotípiák, az alapvető hajtóerő („drive“) mechanizmusok és más, még csak részben tisztázott jelenségek.

A klasszikus Tetens-triász: az *értelem*, *érzelem*, *akarat* — az alapvető pszichológiai személyiség-elemek. Igen leegyszerűsítve, ezekkel magyarázzuk a viszonyulási módok hármas: megismerő (kognitív), érzelmi (emocionális) és akarat (volucionális) jellegét. Az intellektuális, esztétikai és erkölcsi érzelmek s a kognitív jellegű értékelési, meggyőződésbeli és érdeklődési sajátosságok alkotják azokat a

magasabbrendű viszonyulási és magatartási módokat, amelyek a személyiség egyéni jellegét és annak viszonylagos önállóságát meghatározzák.

Az ember mint egységes létező viszonyul a valósághoz, mégha ennek az egységességnek szervezettségi foka és működési jellege nagyon változó is. Az említett alaptulajdonságok aránya pedig veleszületetten és tapasztalat révén szerzett adottságoknak az eredője. Az így keletkezett egyéni, szelektív viszonyulási mód lényegi megnyilvánulása a személyiségnek. E válogató-megkülönböztető tevékenység és a tulajdonképpeni viszonyulásijelleg közötti összefüggés a pszichológia egyik kulcskérdése: az éntudat kialakulásának időpontja, ami a beszédkészség kialakulásával, általában a második életév végén történik. Ekkor már észlelhetők laza jellegű, de mindenképpen determinált válaszmegnyilvánulások. Az „akarom—nem akarom“, „tetszik—nem tetszik“ korszaka ez. A következő évben jelenik meg a magatartásformák sokasága, amit a gyermek már szavakkal, vagyis értelmileg is megindokol. Ezzel párhuzamosan alakulnak ki olyan tulajdonságok, mint az önállóság, kezdeményező készség, lelkiismeretesség és társasigény. A magatartást ekkor még nagyfokú helyzetű mozgékony, érzelmi eredetű változékonyság és kifejezett átcsapási hajlam jellemzi.

Az iskolás korról bekövetkező feltételváltozások új elemeket vonnak be a folyamatba; a családon kívüli kötelezettség, a tanulási munka, a bővülő társas kapcsolatok. A magatartásmód differenciálódása és fokozott önirányítása új fejlődési szintre emeli a személyiséget. Az elvek, az elvszerű magatartás és meggyőződés, az eszmények megválasztása a középiskolás korra esik. A további fejlődést pedig az idegrendszeri „érés“, a társadalmi szerkezet s az „információ-ostrom“ hatása meg az önnevelés biztosítja. Az éréssel és fejlődéssel jelentkező szükségletek kielégítésében különféle ösztönző tényezők hatnak: a társadalmi értékrend, a tudatos készletések, az önmagunkkal szemben támasztott követelmények. Alexandru Roșca megfogalmazásában: a motívum szerepét tölti be mindaz, ami tevékenységet vált ki, tart fenn és irányít. Az egyik legerősebb személyiségformáló tényező az igény szint, amely már 12—13 éves korban kezd kialakulni. A motiváció társadalomlélektani irányultság, minthogy az ösztönző behatások a külső-belső szükségyszerűség területéről fokozatosan a személyiség kibontakozásának további lehetőségeit jelző motívumok szférájába kerülnek.

A tökéletes testi és idegrendszeri kifejlődés, valamint a társadalmi környezetbe való tevékeny bekapcsolódás az érett személyiség kibontakozásának feltételei. Mindez továbbra is megtartja folyamat jellegét, s az irányított észlelés, megfigyelőképesség vagy a célirányos fogékonyság a harmadik-negyedik évtizedben válhat tökéletessé, de még a következő évtizedek is csiszolhatnak rajtuk. Az öregedést általában a személyiség hanyatlásának vagy legalábbis elszürkülés-korszakának tartják, habár az egyéni eltérések, az előélet során kimunkált képességek, a kompenzáció foka és főként a társadalmi igénybevétele sokáig biztosíthatja a személyiség harmonikus egységét, kielégítő mozgékonyt és akár még egyes — főként értelmi és erkölcsi — tulajdonságok lehető legtökéletesebb letisztulását.

Minthogy az ember a külső behatásokat válogatottan, egyénisége szűrőjén át, az öntudat útján fogadja magába, minden biológiai tulajdonsága, kezdve a táplálkozási és nemi szükségletektől, sajátos erkölcsi jellegét is kap. Az erkölcsi tudatnak — mint értelmi-megismerési és megkülönböztető (diszkriminatív) folyamatnak — az alapját az általános értelmi-tudati fejlődésben is döntő jelentőségű mozzanatok alkotják: az analízis és szintézis általánosítási foka. Ebben a gondolkodás közbeeső állomásainak átugrása és összevonása, vagyis redukciós jelenség is szerepel, azoknak differenciáltsági foka, továbbá a fogalmi jegyek és vi-

szonyulások közötti finomabb különbségek felismerése, és végül a kombinációs szint, amely lehetővé teszi az egymástól távol eső elemek közötti kapcsolatok felismerését. A személyiségszféra időbeli egysége is nagymértékben erkölcsi meghatározottságú. Az „életívet“ követő folyamat szerves egészét a viszonylag állandó külső feltételek (hivatás, kötelezettségek és célok), valamint az idegrendszer „emlékező-felejtő“ működése biztosítja. A DNS-molekulák szerkezeti változatlansága, a központi „zsong“ huzamos fennmaradása s bizonyos gátló mechanizmusok alkotják többek közt ennek biokémiai és élettani alapját. De nemcsak a múlt és a jelen, hanem a jövőbe vetített életrészek is körvonalazódnak a tudatban, és állandó jelleggel hatnak.

Az emlékvilág továbbélése, az adott állapot és környezet fennmaradása, valamint az előrevetített cél az, ami a személyiségnek dinamikai egységet biztosít. A személyiség legdifferenciáltabb részére, az értelmi működésre vonatkozóan Einstein így fogalmazta meg ezt a hármas tagolású időhatást: „érdekes lehet, miként vélekedik a tudományról az, aki egy egész emberöltőn keresztül a tudomány alapelemeinek tisztázásáért és javításáért küzdött. Ez a mód, ahogyan működési területének múltját és jelenét tekinti, sokban függ attól, hogy mit vár a jövőtől és mi után törekszik a jelenben...“

A személyiség „egyéni választások színhelye“, és az ún. *önmegvalósítás* az adottságoknak, célképzeteknek és kornakövetelményeknek megfelelő értékrendszer kialakítása révén megy végbe. A személyiség erkölcsi értékeket hoz és alakít ki. Viszonylagos önállósága az önmegvalósítás célképének megválasztásában áll. Ezúton pedig az erkölcs válik személyiségformáló erővé. Az ember ugyanis biológiai lényként születik a társadalomba, de csak a nevelés és önnevelés alakítja ki társadalmi és erkölcsi arculatát, megteremtve a közösségbe való beilleszkedés feltételeit. A fogalmi gondolkodással megválasztott célok adnak az erkölcsnek alkalmazkodási jelleget. Az ehhez szükséges akarat nem más, mint hosszútávú célkövetés. Az, ami erkölcsi értelemben emberré tesz bennünket, „a belső szabadságnak“ ez a lélektani magyarázata. Eszerint az erkölcs alapvető szerepe: szabadon elfogadtatni, nevelés útján, a társadalmi célokat és értékeket. Az ethosz azon értékek összességét jelenti, amelyek válogatási feltételek között irányítják a közösségben elfogadott egyéni magatartásokat.

A marxista filozófus Cesare Luporini szerint „az erkölcsnek sokféle »gyökere« lehet, és fordítva: egyetlen »gyökér« különböző helyzetekben eltérő erkölcsöket hajthat“. Ez a felismerés logikus következése azon tételnek, hogy az ember olyan lény, aki önmagát teremti meg saját történelmének létrehozásával, eszmék, törvények és példaképek nyomán, „szétzúzva minden olyan kapcsolatot, amelyben az ember leigázott, lealacsonyított, elhagyott, megvetendő“ (Marx).

Az erkölcs keletkezése a társadalom fejlődéstörvényeivel kapcsolódó folyamat, adott képét pedig a meglévő jelen és a lehetséges jövő függvényrendszerében kell vizsgálni. Az erkölcs „a valóság párlata“ — s ennek folytán az etikai világkép összetettsége, annak normatív jellege, a fennálló értékrendszer és a cselekvés erkölcsi megítélése szorosan kapcsolódik a mindennapi tapasztalathoz.

Az objektivista és voluntarista (akaratelvi) felfogás egyaránt a külső erők pusztá eszközének, egyszerű teremtvénynek tekinti az embert, s így törvényszerűen szemlélődő, „üresen“ moralizáló felfogást eredményez. A szubjektivista felfogás pedig a világ alakítójának tekinti az embert, ami az abszolút felelősség elvont tételéhez vezet.

Az, hogy az erkölcsöt a társadalmi viszonyok összessége határozza meg, Karel Hlavon szerint csak alaphelyzetnek tekinthető. A történelmi szükségszerűség

az adott társadalomnak a vázát határozza meg, a kiteljesítést azonban nem függetlenítheti az egyedi emberi tevékenységtől. A külső körülmények erkölcsmeghatározó szerepe nem jelenti azok kizárólagos szükségszerűségét és megváltoztathatatlanágát. Az ember kialakította környezetformákhoz az erkölcsi világkép és a magatartásminta, azoknak megvalósítása, valamint ellenőrző és szabályozó szerepük biztosítása is hozzátartozik. A kölcsönös meghatározottságnak az a lényege, hogy a társadalmi célok az egyén életkörülményei révén valósulnak meg. Az erkölcsi közérzet, az etikai indítékú cselekvések és az öngazolászként kialakított magatartásformák létrejöttében a társadalmi viszonyok a személyiség receptivitási szintjével megegyező rétegekben hatnak. Ezek mély összefüggésekre utalnak, és teljességükben csak alapos mikroszociológiai vizsgálatokkal fedhetők fel. Az erkölcsi meggyőződés egységesítő és humanizáló ereje nagyon is eltérő értelmi és műveltségi síkon érvényesülhet. Az egyéni szemlélet szűrője néha meglepő áttételeken keresztül hozza létre a magatartásformák indítékötvözetét.

Az erkölcsi személyiségek

Az erkölcsi személyiség alkalmazkodási és visszahatási-viszonyulási folyamat eredménye, amelyben a szükségleteknek éppolyan szerepe van, mint a választott és a neveléssel kialakított eszménynek s az ahhoz való igazodásnak. Mindez belső, mérlegelő és önvizsgáló folyamat nyomán kialakuló értékelő viszonyuláshoz vezet. A létrejött igényszint döntő szerepet játszik a személyközi kapcsolatok megteremtésében. Ezeknek valóságos és formális tartalma a teljes azonosságtól az abszurd módon ellentétesig terjedhet. Utóbbit „az európai civilizáció védelmét“ hirdető és totális antihumanumot gyakorló fasizmus példázza.

Az objektív feltételek erőterében formálódó személyiség és erkölcsi tudat nem egyszerű „visszfény“-jelenség. Az erkölcsi követelményekben az adott viszonyok fogalmi tükröződései mellett még csak irányzatszerűen jelentkező valóságselemek is magatartás-modellé válnak. Az egyes személyiségelemek fokozatos kifejlődése, a személyiségszféra tágulása, az összetevők célirányos és ismételt elrendeződése az erkölcsi tudat irányításával — ez az a folyamat, amelynek végeredménye az ember önértéke és társadalmi hatóereje. „Belső énünket azzal gazdagítjuk, hogy elfogadjuk a külső feladatok kihívásait“ — állapítja meg ezzel kapcsolatban C. Wright Mills.

Vitatott kérdés, hogy az ember egyszerűen csak azzá válik-e, amivé önmagát alakítja e külső „kihívások“ ösztönzésére, vagy éppen kényszerűen alakul. Elfogadhatóbbnak az a felfogás tűnik, mely szerint a történelmileg lehetséges magatartásformák között teremt meg saját erkölcsi énjét, és — Huszár Tibor szerint — eny nyiben tekinthető önmaga megalkotójának, cselekedetei meghatározójának, vagyis: etikai értelemben személyiségnek. S hogy ez az „autonómia“ milyen egyéni változatokat és fokozatokat mutat, azt az általános személyiségkülönbségeken belül az erkölcsi fejlettség, ellenállóképesség és érzékenység jelzi. Ez utóbbi differenciáltsága főként a bonyolult konfliktushelyzetekben mutatkozik meg. A valóságban ugyanis nem mindig kell a végletes „jó“ és „rossz“ között választani. A megítélési nehézségek egyrészt ebből, másrészt pedig abból származnak, hogy az értékskálának — amelyen a tetteket, azok mögöttes indítékait s a morális tulajdonságokat lemérjük — széles sávon, de mégis *adott határok között* kell mozognia. L. J. Bozso-vics szovjet pszichológus a személyiség jellembeli szilárdságának, tehát egy „természetszerű“ erkölcsi vonásnak a keletkezését azzal magyarázza, hogy az elsajá-

tított viselkedés-minta akkor rögzül, ha kialakul a követésre irányuló eléggé erős belső készlet.

A személyiség szerkezetének és dinamikai egységének megfelelően irányulását az uralkodó motívumok biztosítják. „Az, hogy mint rendezem be az életem, függ attól, hogy mit gondolok az életről általában. A napok apró vésőütéseivel valami szépet hozni ki önmagunkból...” — írja Németh László. Az erkölcs személyiség-szervező és „növésterv-kibontakoztató” szerepét pedig így határozta meg: „Erkölcshoz én épp azt a szabályozó rendszert tartom, amely a testi kifejlődés lezáródása után még valami többet akar az emberből kihozni.”

Ezt a „többet”, ennek eredetét Sinkó Ervin, a nagy forradalmi nemzedék tagja így határozta meg: „az egyéniség bizonyos fejlődöttségi fokán annak erkölcsi öntudata mindennél erősebb cselekvési kényszer, mely őt minden körülötte történőért felelőssé teszi.” Cselekvés, erkölcsi öntudat, személyiségszint és műveltség, mindez az ösztönzés és válaszadás legmagasabbrendűen humanizált megnyilvánulásai lehetnek, ha a láncsor utolsó tagja, a műveltség azonos azzal, hogy az ember „a történelmi helyet, amelyen áll, megértette, s problémáit az emberiség problémagörgetegének a részeként tudja továbbvinni”.

A személyiségformálás „technikai” nehézségeire már Seneca figyelmeztett: „... állandó erőfeszítéssel kell magunkat erősíteni mindaddig, amíg szilárd erkölcsi magatartás lesz abból, ami csak jóindulat volt.” Tolsztoj így vall erről egyik levelében: „Az ember egyenesen retteg kimondani, hogy az élet az örök tökéletességben áll.”

A lét és a tudat, a lét és az erkölcsi értékrend közötti kapcsolat egyik erdője a boldogságérzet is. A kizárólagos és külsődleges siker-beállítódás, a sok helyütt dívó „élvezetvallás”, az elhatalmasodó nyereségvágy olykor boldogsággátló tényező lehet, mivelhogy az ilyen „értékek” mind csak átmenetiek.

A magánélet és közélet mély ellentéte, a kettős erkölcsi tudat — a személyiség integráló képességének függvényében — annak egységét rendszerint nem bontja meg, mégis gyakran fellépnek a személyiségzavar neurotikus kicsapódásai. Az erkölcsi tudat és az általános követelményeknek megfelelő lét-tudat közötti értékelésűsásra utal az a nem ritka észlelet, hogy a munkájában, családi életében szabályszerűen viselkedő egyén, átlépve ezt a kört, gonosztevő is lehet. Ugyancsak az erkölcsi tudat és a magatartás közötti kapcsolat veti fel azt a kérdést, hogy tulajdonképpen hol is kezdődik az erkölcs. A jószándék, tiszta lelkiismeret, segítőkészség, törvénytisztelet, ártalmas cselekvésektől való tartózkodás vagy az önálló tett és annak eredményei egyaránt jelentik a személyiség szerkezet egybehangoltság-szintjének megfelelő fokozati változatokat. A cselekvés végső értékjelző szerepére a következő Nietzsche-idézet utal: „Cselekedeteink következményei üstökön ragadnak bennünket, nem törődve azzal, hogy közben megjavultunk.” A negatív cselekvés, illetve a nemcselekvés erkölcsi minősítését Karel Kosik a „széplék” esetével példázza, aki nem követ el semmi rosszat, mert nem cselekszik. Mivel nem cselekszik, eltúri a rosszat. Így a tiszta lelkiismeret állásfoglalása a rossz tétlen eltűrésével lesz egyenlő.

Az erkölcsi tudat és magatartás szempontjából az ember állandó választás előtt áll. Ugyanakkor a történelem befejezetlensége miatt a cselekedetek közvetlen és távolabbi kihatásai nem ismerhetők fel teljes pontossággal, ami pedig ellentmondásba kerül az egyértelműséget követelő emberi szellemmel. Ezért a valóság bonyolultsága révén keletkező választás-helyzetek a szabad elhatározást igénylő embert olyan konfliktusokba sodorhatják, amelyek a személyiség „szilárdsági fokát” s élményfeldolgozó képességét súlyos próbák elé állítják. Kiütként első-

sorban a valóság minden árnyalatát felfogó közösségi tudatra hárul az ellentmondások felfedezésének és megoldásának a feladata, ami a dialektikus szemlélet alapvető jellemzője.

Tett és erkölcs, hasznosság és igazság, eszköz és cél, egyén és elvont közösség merev antinómiái — Karel Kosik szerint — akkor jelentkeznek, ha a gyakorlatot egyszerű praktícizmussal azonosítják, ami az emberekkel való manipulációban nyilvánul meg. Korunk egyik fő problémája az eldologiasított gyakorlat s a humániummal, alkotó értelemmel átlényegített mindennapi élet. A szűk praktícizmus és a humanizáló tevékenység, a fetiszizált és az emberieségtől vezérelt forradalmi gyakorlat éles elhatárolása határozza meg az erkölcs társadalmi jellegét.

A hasznosság—igazság antinómia személyiséglélektani gyökereit Szent-Györgyi Albert alábbi „vallomása” is feltárja: „Kutató vagyok, így tehát bennem is van némi kóros hajlandóság, hogy az igazságot a haszon elé helyezzem, de még így is állandóan gyanakszom magamra, hogy a kettőt összekeverem.” Ezt az önmagunkkal szemben megnyilvánuló szakadatlan gyanakvást az író Varga Zoltán a valóság megismerésére törő etikus magatartás nélkülözhetetlen kellékének, az értelem olyan működésének tartja, „amire az emberi agy csak akkor lehet képes, ha bizonyos autonómiára tesz szert, ha eredeti létfenntartó funkciójától szabadulni képes...”

A személyiséget kialakító tényezők állandóan változó és bővülő tömege két fő vonulatot alkot: a befogadva áthasonító pszichikum s a meghatározó jellegű külső környezet folyton mozgásban levő világát.

Az erkölcsi tudat mint a pszichikum része — „társszerzőként és ellenőrként” — annak minden működési folyamatára kihat. Mindkettő a tudatos és „automatikus” élettér méreteinek és mozgásszintjének meghatározója. Értelem és erkölcs, etikum és intellektus az emberi létezés két alapfeltétele, és cselekvő jellegükkel annak összegező minősítői. „Az ember csak egy nádszál, a természet legtörékenyebbje, de egy gondolkodó nádszál... Így minden méltóságunk a gondolatban rejlik... Legyünk hát azon, hogy jól gondolkodjunk: ez az erkölcsi kiindulás” — mondja Pascal. A „megatonnás halálvesztély”, a „tekintetnélküliség és kizárólagosság” korszakában az erkölcs lényegét és szerepét a „Rend és hűség” jegyében Fábry Zoltán fogalmazta meg: „...a lelkiismerettel egyenlővé tett felelősség [...] nem más, mint a gondolat igaza, tehát a szellem felelőssége.”

Asztalos Sándor: Biológiai struktúra

